

GRADSKJE REGIJE VELIKIH GRADOVA HRVATSKE

MILAN VRESK

UDK 911 . 3 : 711 (497 . 13)

Uvod

Zagreb, Split, Rijeka i Osijek četiri su, kako je već poznato, najveća grada Hrvatske. S obzirom da su 1971. godine premašili 100 000 stanovnika, izuzev Osijeka koji je bio neznatno manji, to ih u redu veličine gradova možemo klasificirati kao veliki gradovi.¹⁾ Oni se, međutim, ne ističu samo svojom veličinom već i svojim funkcionalnim značenjem. Zahvaljujući određenom broju centralnih funkcija, nosioci su funkcionalne organizacije svojih regija, koje se u našoj literaturi često ističu kao makroregije. Pored toga, Zagreb, Split, Rijeka i Osijek najznačajniji su centri rada u Hrvatskoj, s najvećim brojem radnih mjesta i najvećom privlačnom moći radne snage iz svojih okolica. To istovremeno znači da su navedeni gradovi i najznačajnija žarišta socijalno-geografske preobrazbe okolica.

U ovom radu naš interes je pretežno usmjeren na aspekt funkcionalnog značenja naših velikih gradova. Cilj nam je da, prije svega, analiziramo funkciju rada navedenih centara, razvoj njihovih satelitskih centara, te da već ranije primijenjenim modelom (Vresk, 1979) izdvojimo i analiziramo njihove regije socio-ekonomskog tipa. Navedenu analizu prvenstveno ćemo bazirati na statističkim podacima.

Funkcija rada velikih gradova Hrvatske

Intenzitet, prostorni obuhvat i druga obilježja socijalno-geografske preobrazbe okolica gradova ovise o više faktora. Između ostalih, to su: funkcija rada gradova, socio-ekonomska struktura stanovništva okolica, mogućnosti prostorne pokretljivosti radne snage itd. Funkcija rada grada ipak je najznačajniji faktor preobrazbe okolice. Statistički je možemo mjeriti brojem radnih mjesta, odnosno brojem zaposlenih.

U SR Hrvatskoj Zagreb je najznačajniji centar rada. Na to ukazuje broj zaposlenog stano-

vništva u društvenom sektoru. Godine 1971. u Zagrebu je bilo u društvenom sektoru zaposleno preko 266 000 osoba. Funkcija rada ostalih naših centara znatno zaostaje. Poslije Zagreba, po broju zaposlenih slijedi Rijeka, Split i Osijek (tab. 1), a zatim Varaždin, Sisak, Karlovac, Pula, Zadar itd.

Tablica 1. Zaposleno stanovništvo u društvenom sektoru u velikim gradovima Hrvatske 1971. i 1977. godine

Grad	Broj zaposlenih		Indeks 1977/71.
	1971.	1977.	
Zagreb	266 832	318 994	119,5
Rijeka	67 571	81 180	120,1
Split	56 221	65 653	117,0
Osijek	44 457	50 557	113,7

Funkcija rada gradova u stalnom je porastu, na što ukazuje porast zaposlenih u društvenom sektoru (tab. 1).

Intenzitet i prostorni obuhvat transformacije okolice grada ne ovisi, međutim, samo o funkciji rada grada, već, povezano s njom, i o broju i socijalnoj strukturi zaposlenih iz okolice u gradu. Funkcija rada grada u pravilu bi trebala rasti s njegovom veličinom. U ovoj pravilnosti postoje, međutim, određene iznimke. Isto tako bi se mogla uočiti činjenica, s naravno izvjesnim izuzecima, da udio dnevnih imigranata u grad opada s njegovom veličinom. U manjim centrima rada udio dnevnih migranata iznosi i preko 50% ukupno zaposlenih, a u velikim kreće se ispod 20%. Veća nepravilnost postoji između funkcije rada (broja zaposlenih) i broja dnevnih migranata.

Broj dnevnih migranata u naše velike gradove kretao se 1961. godine između 4 800 i 9 700 u Osijeku, Splitu i Rijeci, te oko 28 000 u Zagrebu. Godine 1971. broj migranata se povećao, te je u Osijeku i Rijeci iznosio između 7 000 i 10 000, a

* U ovom radu iznijeti su neki rezultati opsežnije analize koja se u okviru projekta Sustav centralnih i gradskih naselja SRH (tema: Prigradska urbanizirana područja), a u programu SIZ-a za znanstveni rad SRH, vrši u Geografskom odjelu PMF-a u Zagrebu.

1) U klasificiranju gradova, s obzirom na njihovu veličinu, postoje u svijetu različiti pristupi. U nekim zem-

ljama gradovi se s obzirom na veličinu grupiraju na male, srednje i velike, time da posljednji imaju 100 000 ili više stanovnika. U nekim zemljama, opet, veliki grad mora imati najmanje pola milijuna stanovnika. Obzirom na broj, veličinu i funkcije gradova u našoj zemlji, gradove s više od 100 000 stanovnika možemo smatrati velikim gradovima.

u Zagrebu preko 30 000 migranata. U istom razdoblju izvjesne promjene nastale su i u udjelu dnevnih migranata. U Rijeci je smanjen, u Zagrebu i Splitu neznatno povećan, dok je najveći porast udjela dnevnih imigranata imao Osijek (tab. 2).

Tablica 2. Udio dnevnih migranata u velike gradove Hrvatske (%)

Gradovi	1961.	1971.
Zagreb	13,3	13,7
Rijeka	18,6	15,9
Split	13,4	13,6
Osijek	14,4	18,0

Dnevna migracija radne snage ne ovisi samo o privlačnoj snazi centra grada već i od, kako je spomenuto, ekspulzivnih faktora okolice. U našim sredinama to su prvenstveno gustoća naseljenosti, veličina posjeda gospodarstava, viškovi radne snage i druga socijalna obilježja stanovništva okolice. Upoređujući navedena obilježja okolica naših velikih gradova, uočiti ćemo znatne razlike.

Osijek se razvio u kraju za koji se u literaturi često ističe da je tradicionalno agrarni kraj. To je prostor koji je do danas zadržao izrazitija agrarna obilježja, čiji indikator je još uvijek visoki udio poljoprivrednog stanovništva. Npr. u općini Osijek udio poljoprivrednog stanovništva 1971. godine iznosio je 16,5 %, a u ostalim susjednim općinama preko 33 %, što je iznad prosjeka SRH. Posljedica sporijeg razvoja nepoljoprivrednih djelatnosti u ovom prostoru je slaba dinamika socijalnog prestrukturiranja stanovništva i drugi neželjeni demografski procesi: emigracija, starenje, depopulacija i sl. (Friganović, Pavić 1973). Osijek je očito još uvijek preslab centar rada da bi apsorbirao sve viškove poljoprivrednog stanovništva koji se javljaju u poljoprivrednim domaćinstvima okolice. Ovakve prilike odrazile su se na razvoj gradske regije Osijeka.

Zagreb je okružen pretežno agrarno prenaseljenim krajevima u kojima su se viškovi radne snage i potrebe za dodatnim zaradama rano javili. To su krajevi s jako izraženim ekspulzivnim faktorima, koji su utjecali na jaku prostornu pokretljivost radne snage. Zagreb zbog toga ima veliko gravitacijsko područje radne snage.

Rijeka sa svojom okolicom ima drugačija obilježja. To je prostor u kojem je zbog oskudice agrarnih površina, s jedne strane, te razvoja pomorstva, prometa, trgovine, turizma i drugih djelatnosti, s druge, rano počela deagrarijacija. Do

1971. godine udio poljoprivrednog stanovništva smanjio se u općini Rijeka na 0,5 %, u Crikvenici 1,4 %, Opatiji 2,6 %, u Delnicama 3,6 % itd. Rijeka je poslije Zagreba najveći centar rada u Hrvatskoj i s najvećim brojem dnevnih migranata. Ovakva obilježja uvjetovala su razvoj gradske regije Rijeke, koja se ističe ne toliko brojem stanovnika koliko površinom.

Split sa svojom okolicom pokazuje složenija obilježja, koja su posebno izražena u razlikama između primorskog dijela i dijela Zagore.

Treba zatim istaći da dnevna pokretljivost radne snage, a povezano s njom i preobrazba okoliše, ovisi o prometnim prilikama. Prigradski promet kod naših gradova još nije posve riješen. Veliki broj dnevnih migranata kreće pod težim uvjetima i gubi mnogo vremena. Željeznica i autobus još su uvijek glavna prijevozna sredstva kojima se služe migranti. Mogućnost takve dnevne pokretljivosti radne snage odrazile su se na intenzitet i pravce preobrazbe okolica.

Veličina i struktura gradskih regija

Gradovi Zagreb, Split, Rijeka i Osijek čine sa svojim okolicama gradske regije, koje se u stručnoj literaturi uvrštavaju u tzv. socio-ekonomske tipove gradskih regija. Pri izdvajanju navedenih gradskih regija, korišteni su statistički podaci dobiveni popisom stanovništva 1971. godine. Detaljna analiza socio-ekonomske strukture i promjena vršena je po naseljima okolica. Gradske regije izdvojene su pomoću modela s četiri varijable²⁾.

Gradska regija Zagreba po broju stanovnika i broju obuhvaćenih naselja se ističe. Godine 1971. imala je 735915 stanovnika, koji su stanovali u 244 naselja. Splitska regija je istovremeno imala više stanovnika, a znatno manji broj naselja od Riječke regije, što ukazuje na prevlast malih naselja u okolini Rijeke. Osiječka regija po veličini znatno zaostaje za spomenutima (tab. 3).

Gradska regija Zagreba, pored Zagreba, obuhvaća dijelove osam susjednih općina. Najzastupljeniji su brojem stanovnika i naselja općina Samobor s 32351 stanovnika i 57 naselja, Zaprešić

Tablica 3. Broj stanovnika i naselja gradskih regija 1971.

Regija	Broj stanovnika	Broj naselja
Zagreba	735 915	244
Rijeke	200 572	195
Splita	217 123	96
Osijeka	158 116	31

2) Pored navedenih gradova, koje možemo nazvati centralni, u gradsku regiju uključena su i sva ona naselja okolice koja zadovoljavaju slijedeće kriterije:

a) da imaju manje od 50% poljoprivrednog stanovništva;

b) da je udio aktivnog stanovništva zaposlenog izvan vlastitih gospodarstava veći od 30%;

c) da je centralni grad (ili njegov satelitski centar) glavni centar rada zaposlenih u tom naselju;

d) da je naselje dio kontinuirane okolice grada.

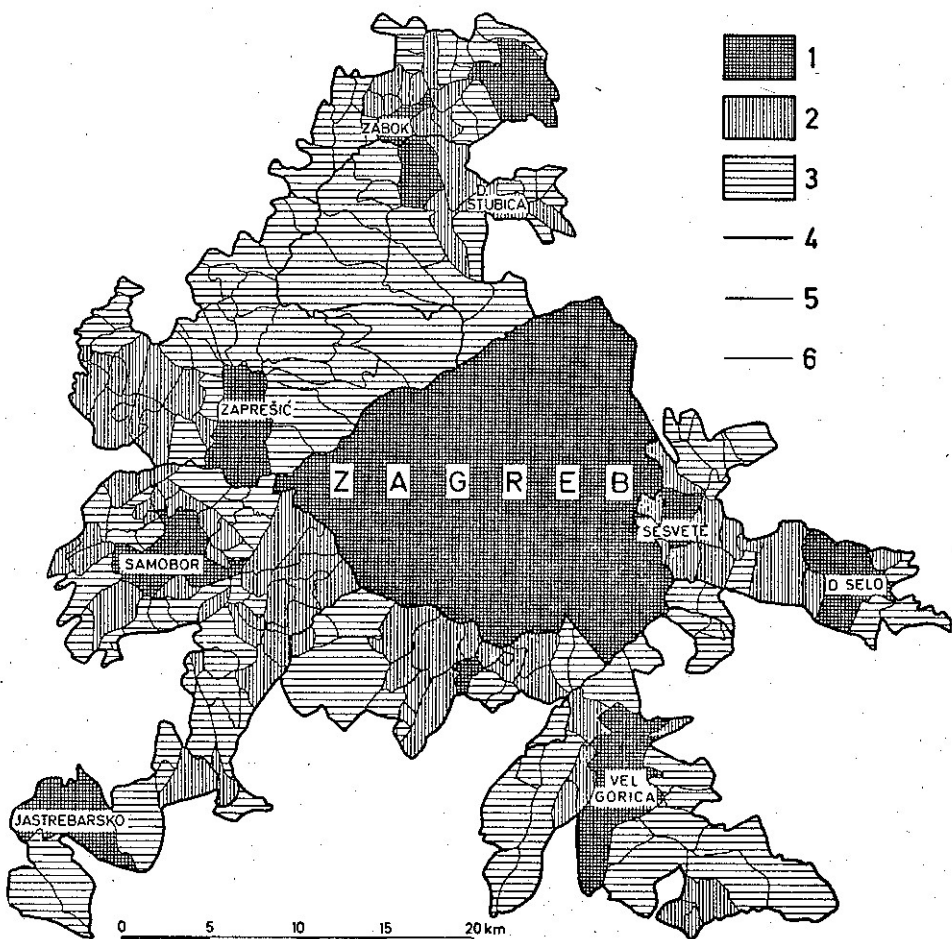
s 24840 stanovnika i 39 naselja, Velika Gorica s 20 998 stanovnika i 24 naselja, a zatim slijede općina Donja Stubica, Zabok, Sesvete s 15 000 do 20 000 stanovnika, te Jastrebarsko i Dugo Selo s ispod 8 000 stanovnika, i svaka s po 8 naselja. Okolica regije je, dakle, asimetrična. Najraširenija je na sjeverozapadnom sektoru, dok je na jugu i istoku sužena duž glavnih prometnih linija koje vode k satelitskim centrima (sl. 1). Zanimljivo je da sjeveroistočni sektor Medvedničkog prigorja nije toliko urbaniziran da bi bio uključen u gradsku regiju. Očito je da su glavni tokovi urbanizacije okolice Zagreba bili usmjereni duž željezničkih pruga. Zbog toga ova regija ima zvjezdasti oblik s nedostatkom jednog kraka prema Zelini⁹.

Gradska regija Rijeke obuhvaća općinu Rijeku i Opatiju u cjelini, veći dio općine Crikvenica,

te četiri naselja općine Delnice. Proteže se, dakle, polukružno uz Riječki zaljev od Brseča do Selca (sl. 2). Na stvaranje ovakvog oblika regije najveći utjecaj imali su prirodno-geografski faktori.

Gradska regija Splita prostire se u četiri općine. Pored općine Split, to su još Trogir, koja je gotovo u cjelini uključena u regiju, zatim općina Omiš te devet naselja općine Sinj. Po obliku, i, kako ćemo vidjeti kasnije, nekim drugim strukturnim obilježjima ova je regija slična Riječkoj (sl. 3).

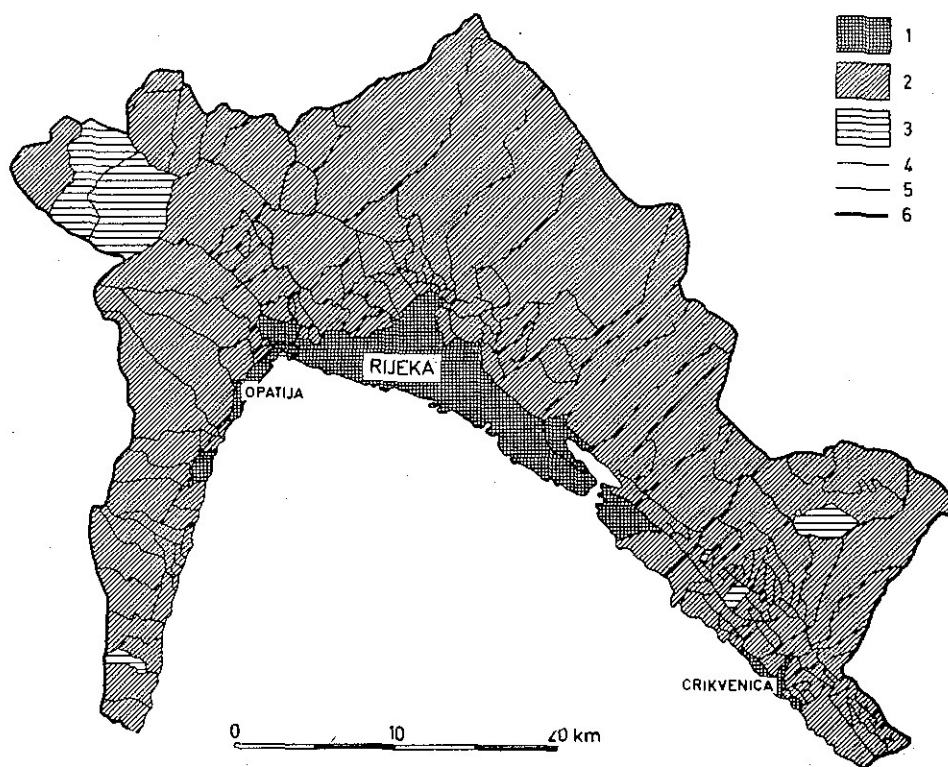
Osječka regija ima svojih specifičnosti. Po obliku više liči regiji Zagreba (sl. 4). I ona je izdužena duž glavnih prometnica. Zbog toga se malim dijelom proteže u susjedne općine Našice, Beli Manastir i Valpovo, obuhvaćajući 4—5 naselja s 4 do 11 000 stanovnika.

Sl. 1. Gradska regija Zagreba; 1. urbana naselja, 2. jače urbanizirana naselja, 3. slabije urbanizirana naselja, 4. granica gradske regije, 5. granice općina, 6. granice naselja.

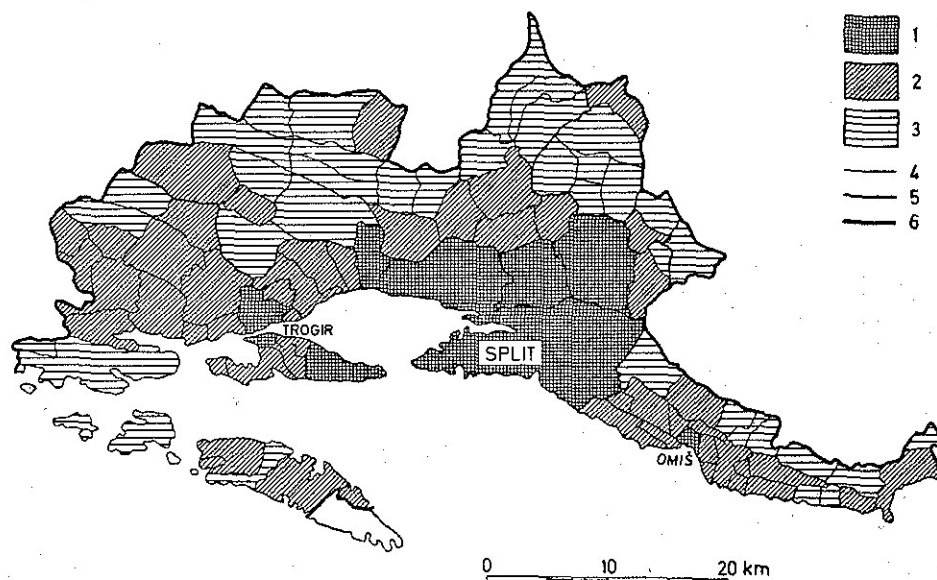
Fig. 1 Zagreb city region; 1. urban settlement, 2. strongly urbanized settlement, 3. weakly urbanized settlement, 4. city region border, 5. community borders, 6. settlement borders.

3) Gradska regija Zagreba detaljnije je obrađena u radu: M. Vreska, Gradska regija Zagreba, Geografski glasnik br. 40, 1978.

Sl. 2. Gradska regija Rijeke; 1. urbana naselja, 2. jače urbanizirana naselja, 3. slabije urbanizirana naselja, 4. granice naselja, 5. granice općina, 6. granice gradske regije

Fig. 2 Rijeka city region; 1. urban settlement, 2. strongly urbanized settlement, 3. weakly urbanized settlement, 4. settlement borders, 5. community borders, 6. city region border.

Sl. 3. Gradska regija Splita; 1. urbana naselja, 2. jače urbanizirana naselja, 3. slabije urbanizirana naselja, 4. granice naselja, 5. granice općina, 6. granica gradske regije

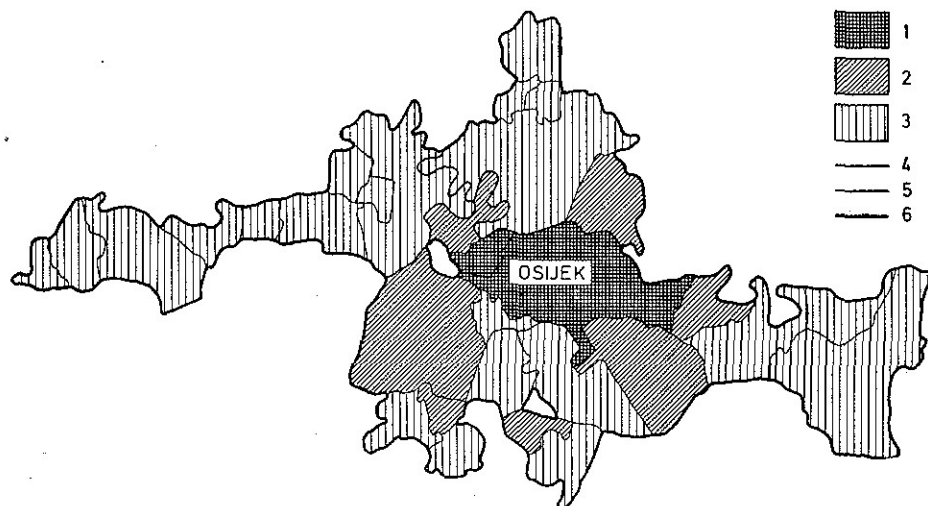
Fig. 3 Split city region; 1. urban settlement, 2. strongly urbanized settlement, 3. weakly urbanized settlement, 4. settlement borders, 5. community borders, 6. city region border.

Razvijenost neke gradske regije pokazuje odnos stanovništva grada i ukupnog stanovništva okolice. S razvojem gradske regije raste udio stanovništva okolice u odnosu na centralni grad. U razvijenih zemalja okolice premašuju brojem stanovnika centralne gradove, dok je odnos obratan u slabije urbaniziranim i ekonomski slabije razvijenim zemljama u kojima je razvoj gradskih regija socio-ekonomskog tipa u početnoj fazi.

Sudeći po odnosu broja stanovnika, okolice i centralnih gradova naših regija, možemo zaključiti da se ove nalaze u ranoj fazi razvoja. Udio stanovništva centralnih gradova naših regija još

uvijek je znatno veći od udjela stanovništva okolice i raste s veličinom grada. Najveći je kod Zagrebačke i Splitske, sa 70%, odnosno preko 76%, dok je povoljniji u Riječkoj regiji (tab. 4).

Valja dalje naglasiti da navedene gradske regije, odnosno okolice, nisu posve homogene u stupnju urbanizacije. Postoje zone jače, odnosno slabije urbanizacije. Stupanj urbanizacije okolice najdirektnije je ovisan o blizini, bolje reći, dostupnosti gradu. To praktički znači da stupanj urbanizacije pada s udaljenošću od grada i prometnica. Ove razlike uočiti ćemo analizom nekih elemenata socio-ekonomske preobrazbe.

Sl. 4. Gradska regija Osijeka; 1. urbana naselja, 2. jače urbanizirana naselja, 3. slabije urbanizirana naselja, 4. granice naselja, 5. granice općina, 6. granica gradske regije

Fig. 4 Osijek city region; 1. urban settlement, 2. strongly urbanized settlement, 3. weakly urbanized settlement, 4. settlement borders, 5. community borders, 6. city region border.

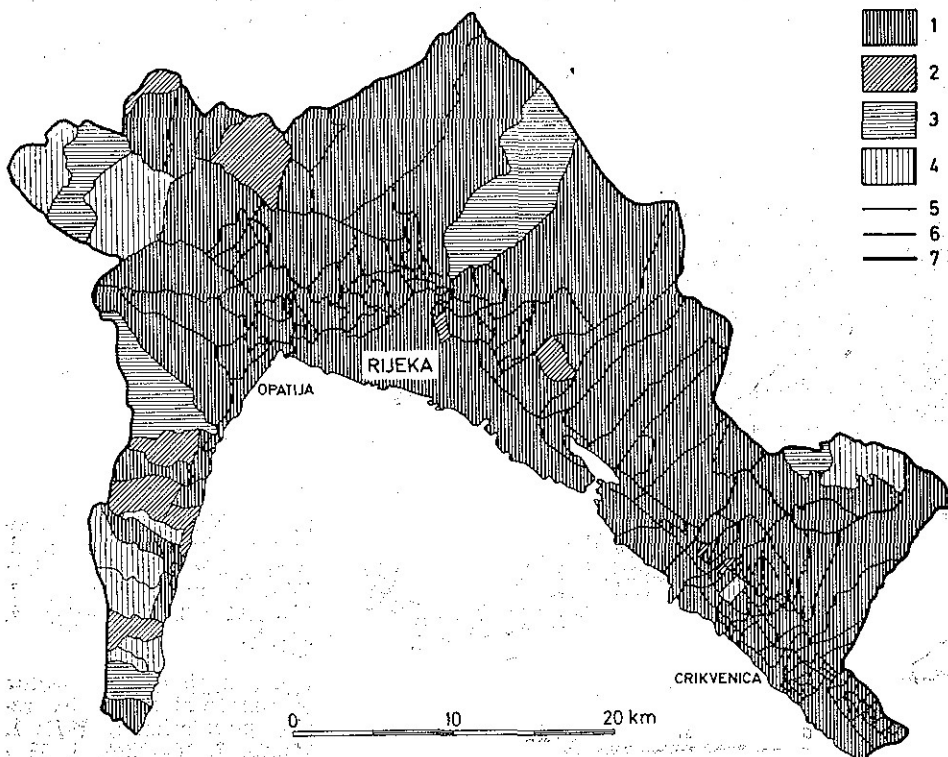
0 10 20 km

Tablica 4. Broj i udio stanovništva gradskih regija 1971.

Gradska regija	Ukupno		Broj stanovnika		Okolica	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Zagreba	735 915	100,0	566 224	76,9	169 691	23,1
Rijeke	200 572	100,0	132 222	65,9	68 350	34,1
Splita	217 123	100,0	152 905	70,0	64 218	30,0
Osijeka	158 116	100,0	94 672	60,0	63,444	40,0

Udio poljoprivrednog stanovništva jedan je od najrelevantnijih pokazatelja socio-ekonomske preobrazbe okolice. On je odraz mogućnosti i po-

treba zapošljavanja u neagrarnim djelatnostima, a upućuje na način života stanovništva. Udio poljoprivrednog stanovništva po naseljima naših regija vrlo je raznolik. Kreće se u rasponu od 0 do 50% ukupnog stanovništva, što ukazuje na složenost socio-ekonomske strukture okolica. Ako u djelom poljoprivrednog stanovništva mjerimo istovremeno i stupanj deagrarnizacije, onda možemo naglasiti da postoje znatne razlike u stupnju deagrarnizacije okolica između izdvojenih regija kao i unutar okolica. Najviši stupanj deagrarnizacije, s najvećom homogenošću, ima gradska regija Rijeke (sl. 5). Od 195 naselja ove regije u samo 13 naselja udio poljoprivrednog stanovništva iznosi 6–10%, a u 14 između 11 i 32%. To znači

Sl. 5. Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu gradske regije Rijeke 1971. godine; 1. <5%, 2. 6–10%, 3. 11–15%, 4. 16–32%.

Fig. 5 Agricultural sector of the total Rijeka city region population in 1971; 1. <5%, 2. 6–10%, 3. 11–15%, 4. 16–32%.

0 10 20 km

da u 168 ili 86% naselja udio poljoprivrednog stanovništva iznosi ispod 5% ili ga uopće nema. Općina Rijeka i dio općine Crikvenica, koji je uključen u gradsku regiju, imale su 1971. godine samo sedam naselja s većim udjelom od 5%. Jedino u općini Opatija ima veći broj naselja s udjelom poljoprivrednog stanovništva većim od 5%. Mahom su to naselja udaljenija od obale (Male Mune, Kolac, Martina, Žejane itd.). U znatnom broju naselja općine Rijeka poljoprivredno stanovništvo nije 1971. godine registrirano.

Stupanj deagrarizacije okolica ostalih regija nije nigdje tako visok i tako homogen.

Gradska regija Splita ima tek nekoliko naselja s manje od 5% poljoprivrednog stanovništva. U toj regiji, međutim, najveći broj naselja (83 ili 86%) ima manje od 32% poljoprivrednog stanovništva, što je manje od prosjeka SR Hrvatske. Od toga je u 35 ili 36% svih naselja udio poljoprivrednog stanovništva manji od 15%. Samo u 13 ili 13,5% naselja ove regije udio poljoprivrednog stanovništva kreće se od 33—50%. S obzirom na udio poljoprivrednog stanovništva, okolica Splita može se diferencirati na dobro izdvojene zone (sl. 6). U bližoj okolici Splita i Omiša udio poljoprivrednog stanovništva kreće se ispod 15%, u rubnim zonama na zapadu i sjeveroistoku iznosi između 16% i 32%, dok na sjeverozapadu, između Radošića i Kladnica, udio poljoprivrednog stanovništva iznosi preko 32% ukupnog stanovništva. Općenito se mora konstatirati da okolica Splita po stupnju deagrarizacije i njene homogenosti slijedi Riječku regiju.

U regiji Zagreba zone s najnižim udjelom poljoprivrednog stanovništva (ispod 15%) protežu se oko satelitskih centara i južnim rubom Zagreba.

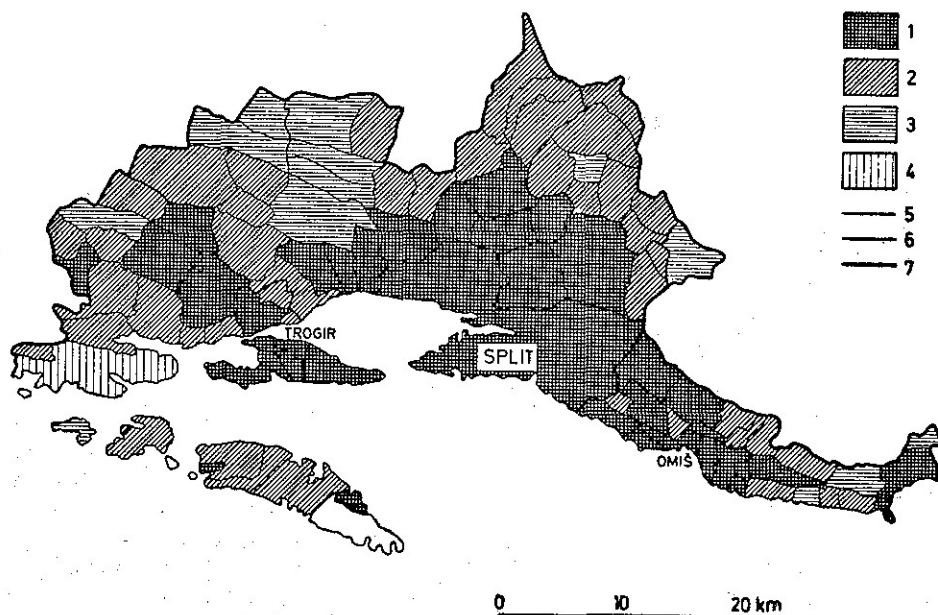
U ovoj regiji prevladavaju, međutim, naselja s većim udjelom od 16% poljoprivrednog stanovništva.

U gradskoj regiji Osijeka većina naselja ima preko 32% poljoprivrednog stanovništva.

Zaposlenost stanovništva također je relevantan pokazatelj socio-ekonomske preobrazbe okolice. Udio zaposlenog aktivnog stanovništva u naseljima okolica spomenutih gradskih regija kreće se u rasponu od 30% do 100%. U prosjeku najveći je u Riječkoj regiji, koja je u tome pogledu vrlo homogena. U 143 ili 73% naselja udio zaposlenog aktivnog stanovništva u društvenom sektoru iznosio je 1971. godine preko 75%. Istovremeno je samo 6 naselja imalo ispod 50% zaposlenih (sl.7).

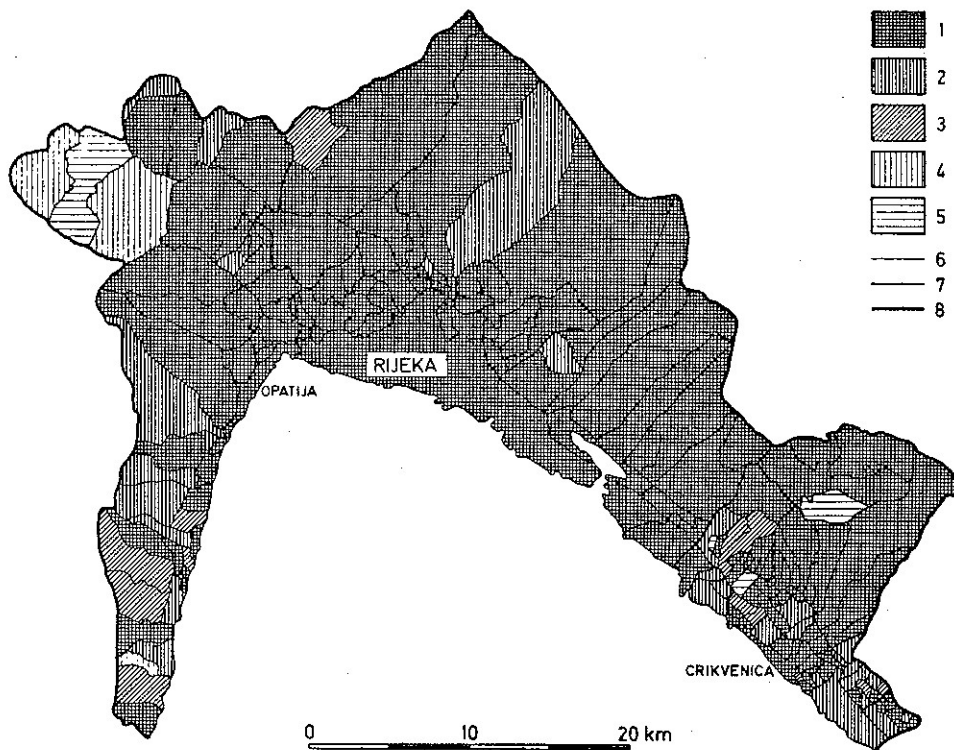
U ostalim regijama prilike su, što se tiče zaposlenosti, složenije. U gradskoj regiji Splita udio zaposlenog stanovništva pada s udaljenošću od grada (sl. 8). Zone s najvećim udjelom zaposlenih u gradskoj regiji Zagreba prostiru se oko satelitskih centara, rubom grada te duž glavnih prometnica. U okolici Osijeka udio zaposlenih pada s udaljenošću od grada.

Velika dnevna pokretljivost zaposlenih na relaciji okolica-centralni grad jedno je od bitnih obilježja svih gradskih regija. Udio dnevne pokretljivosti ovisi, međutim, o jačini centara rada, o prometnim mogućnostima i funkciji rada naselja. S obzirom na to okolice se mogu diferencirati na zone jače ili slabije dnevne pokretljivosti radne snage. Okolica Osijeka ima u cjelini, u odnosu na ostale tri regije, niži stupanj dnevne pokretljivosti radne snage. Kod većine naselja ove regije udio zaposlenih izvan mjesta stanovanja iznosio je 1971. godine ispod 75% svih zapo-

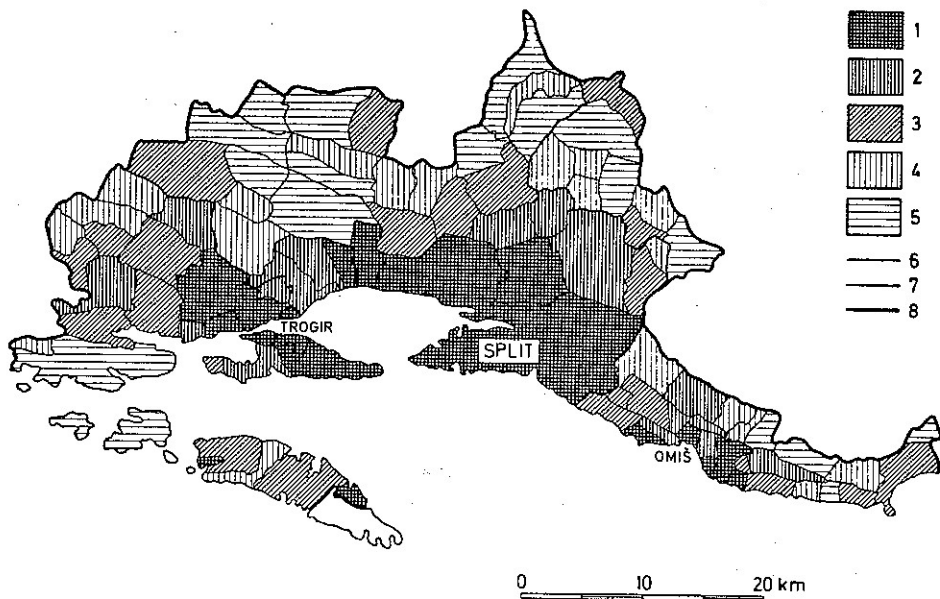
Sl. 6. Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu gradske regije Splita 1971. godine; 1. <15%, 2. 16—32%, 3. 33—50%, 4. 50% <.

Fig. 6 Agricultural sector of the total Split city region population in 1971; 1. <15%, 2. 16—32%, 3. 33—50%, 4. 50% <.

Sl. 7. Udio aktivnog stanovništva gradske regije Rijeke zaposlenog u društvenom sektoru 1971. godine: 1. 76% <, 2. 66—75%, 3. 51—66%, 4. 41—50%, 5. 30—40%.

Fig. 7 Active section of Rijeka city region population employed in the socialized sector in 1971; 1. >76%, 2. 66—75%, 3. 51—65%, 4. 41—50%, 5. 30—40%.

Sl. 8. Udio aktivnog stanovništva gradske regije Splita zaposlenog u društvenom sektoru 1971. godine: 1. 76% <, 2. 66—75%, 3. 51—65%, 4. 41—50%, 5. 30—40%.

Fig. 8 Active section of Split city region population employed in the socialized sector in 1971; 1. >76%, 2. 66—75%, 3. 51—65%, 4. 41—50%, 5. 30—40%.

slenih. Najviši stupanj dnevne pokretljivosti radne snage utvrđen je u Zagrebačkoj i Riječkoj regiji, u kojima najveći broj naselja ima preko 90% zaposlenih izvan mjesta stanovanja. U Splitskoj regiji stupanj dnevne pokretljivosti radne snage bio je u cjelini nešto niži. U svim regijama može se uočiti da naselja s jačom funkcijom rada, kao i ona udaljenija i prometno izoliranija, imaju manji udio dnevnih migranata od ostalih naselja.

Na osnovi analize udjela poljoprivrednog i u-

djela zaposlenog stanovništva u društvenom sektoru možemo uočiti da okolice gradova nisu u stupnju urbanizacije posve homogene, pa se mogu izdvojiti zone jače, odnosno slabije urbanizacije. Zbog toga smo, kombinacijom udjela poljoprivrednog i zaposlenog stanovništva, sva naselja gradskih regija diferencirali u dvije, odnosno tri kategorije: urbana, jače urbanizirana i slabije urbanizirana naselja.⁴⁾ Ove kategorije odražavaju stupanj urbanizacije okolice i zone jače, odnosno

4) Urbana naselja izdvojena su popisom stanovništva. Jače urbanizirana naselja su ona u kojima je udio poljoprivrednog stanovništva bio manji od 32% (ispod

prosjeaka SRH), a udio zaposlenih u društvenom sektoru veći od 50% aktivnog stanovništva. Ostala naselja okolice, koja ne zadovoljavaju navedene kriterije, uvrštena su u grupu slabije urbaniziranih naselja.

slabije urbanizacije (sl. 1 — sl. 4). Sudeći po udjelu urbanih i jače urbaniziranih naselja, najjače urbanizirane su okolice Rijeke i Splita, a zatim Zagreba i Osijeka. U Riječkoj regiji 96,6^{0/0} svih naselja su jače urbanizirana ili urbana naselja, dok je udio ovih kategorija naselja u drugim regijama znatno manji (tab. 4).

Za razvoj pojedinih gradskih regija, a posebno za preobrazbu njihovih okolica, veliko značenje imaju satelitski centri.⁵⁾ U procesu razvoja gradske regije, u satelitskim centrima jačaju uslužne i proizvodne funkcije, te oni svojom funkcijom rada pospješuju transformaciju okolice. Najviše satelitskih naselja ima Zagreb (11), a zatim slijede Rijeka (6), Split (6) i Osijek (1). Njihove udaljenosti od centralnog grada su različite. Neki centri već su srasli s centralnim gradom, dok su neki udaljeni od njega i do 30 km.⁶⁾

Tablica 5. Stupanj urbaniziranosti naselja gradskih regija 1971.

Gradska regija	Ukupno naselja		Jače urbanizirana		Slabije urbanizirana			
	Broj	%	Broj	%	Broj	%		
Zagreba	244	100,0	11	4,5	105	43,0	128	52,5
Rijeke	195	100,0	7	3,6	182	93,3	6	3,1
Splita	96	100,0	6	6,2	52	54,2	38	39,6
Osijeka	31	100,0	2	6,4	7	22,6	22	71,0

Veličina i dinamika rasta satelitskih centara ukazuju na njihovo funkcionalno značenje. Broj stanovnika većine satelitskih centara kretao se između 2 000 i 5 000 stanovnika, dok je samo pet centara imalo 1971. godine više od 5 000 stanov-

Tablica 6. Veličina, populacijski razvoj i funkcije rada satelitskih centara⁷⁾

Centralni grad — satelitski centar	Broj stanovnika		Broj zaposlenih 1961.	Od toga imigranti		Broj zaposlenih 1971.		Od toga imigranti	
	1971.	Indeks 1971/61.		Broj	%	Broj	Broj	%	
Z A G R E B									
1. Bedekovčina	3 083	112,8	1 459	643	44,1	1 520	848	55,8	
2. Botinec	4 964	1 838,5	—	—	—	—	—	—	
3. Dugo Selo	3 848	136,0	1 043	436	41,8	1 225	422	37,6	
4. Jastrebarsko	3 771	128,8	947	274	28,9	1 059	553	52,2	
5. Oroslavje	2 780	116,6	1 734	1 017	58,6	2 032	1 197	58,9	
6. Samobor	7 773	134,9	3 653	1 684	46,1	4 633	2 350	50,7	
7. Sesvete	9 280	393,6	2 854	2 108	73,9	3 510	2 508	71,4	
8. Velika Gorica	8 007	151,9	1 538	832	54,1	3 022	1 651	54,6	
9. Zabok	2 331	160,3	1 892	1 345	70,9	2 987	2 191	—	
10. Zaprešić	4 992	150,8	1 908	1 145	60,0	2 762	1 697	61,4	
R I J E K A									
1. Bakar	2 097	105,3	—	—	—	342	133	38,9	
2. Crikvenica	4 593	145,5	1 430	395	27,6	2 011	850	42,3	
3. Kraljevica	2 376	122,4	1 316	603	45,8	1 409	645	46,7	
4. Lovran	2 989	108,9	—	—	—	622	240	38,6	
5. Matulji	2 344	124,2	—	—	—	907	607	66,9	
6. Opatija	8 995	112,8	2 848	886	31,1	3 917	1 729	44,1	
S P L I T									
1. Dugopolje	2 665	102,7	—	—	—	—	—	—	
2. Kaštel Lukšić	2 242	152,8	—	—	—	—	—	—	
3. Kaštel Stari	2 899	145,5	—	—	—	—	—	—	
4. Klis	2 176	88,3	—	—	—	—	—	—	
5. Omiš	3 528	162,5	1 254	566	45,0	1 567	620	39,7	
6. Trogir	6 177	123,0	2 129	835	39,2	3 351	1 664	49,6	
O S I J E K									
1. Višnjevac	3 722	197,0	—	—	—	—	—	—	

5) U satelitske centre uvrštena su ona naselja oko centralnih gradova, koja su prema popisu stanovništva 1971. godine imala status grada, a nalaze se unutar regije.

6) Npr. Višnjevac je posve srasao s Osijekom, te ga zapravo ne bi trebali tretirati kao satelit. Sesvete su

se također prostorno povezale sa Zagrebom, a Botinec je planski izgrađeno stambeno naselje Zagreba. Slično je s nekim drugim centrima oko Rijeke i Splita.

7) U ovoj tabeli korišteni su interni podaci Zavoda za statistiku SRH u broju dnevnih migranata u centre rada. Za centre koji su imali manje od 100 dnevnih migranata podaci nisu obrađeni ni unijeti u tabelu.

nika (tab. 5). Isto tako većina centara pokazuje tendenciju brzog razvoja. U razdoblju 1961—1971. jedino je zbog specifičnog položaja opao broj stanovnika Klisa, dok je kod ostalih porastao. U osam centara porast stanovništva iznosio je preko 50%. Brži porast stanovništva pojedinih centara pospješen je planskom izgradnjom novih stambenih zona za potrebe stanovništva centralnog grada. Ovo je posebno značajno za neke satelitske centre Zagreba.

Pored funkcije stanovanja u satelitskim centrima, jača i funkcija rada. Na to ukazuje porast broja zaposlenih, koji je u pojedinim centrima vrlo visok. Jačanje funkcije rada potiče širenje gravitacijskog područja radne snage satelitskih centara. Osam satelitskih centara ima čak pozitivnu bilancu dnevne migracije radne snage, tj. imaju više imigranata nego dnevnih emigranata. Prvenstveno se to odnosi na udaljenije centre od centralnog grada.

S razvojem gradske regije, kako je već rečeno, u satelitskim centrima jačaju pojedine funkcije. Prije svega treba istaći razvoj uslužnih funkcija za potrebe urbanizirane okolice. Ovaj proces često je posješen premještanjem nekih servisnih institucija iz centralnog grada u bliže satelitske centre. Pored toga, većina centara razvija industriju. Industrija centralnog grada sve se više decentralizira, te se izvjestan broj industrijskih pogona također premješta u pojedine satelitske centre. Ovakav proces posebno je došao do izražaja u gradskoj regiji Zagreba. Gotovo polovica satelitskih centara (10) ujedno su centri općina i imaju razvijene administrativne funkcije. Upravo zbog takvog razvoja većina satelitskih centara ima složenu funkcionalnu strukturu. Sudeći na osnovi aktivnog stanovništva prema djelatnostima, većina centara funkcionalno je usmjerena na dvije ili više funkcija (Vresk, 1976). Prvenstveno se to odnosi na one satelitske centre koji su sjedišta općina. Drugi centri više su usmjereni na jednu ili dvije funkcije.

Ako upoređujemo funkcionalne strukture satelitskih centara između pojedinih regija, onda ćemo zapaziti izvjesne razlike. One su najizraženije između Zagrebačke i primorskih regija.

Gradska regija Zagreba ima najbolje razvijeni sistem satelitskih centara. Njega čini deset centara koji su raspoređeni kružno, mogli bismo reći, u dva prstena. Prvi čine Sesvete, Velika Gorica, Botinec, Samobor i Zaprešić, koji su bliži gradu i funkcionalno povezani s njim. Vanjski prsten činili bi Dugo Selo, Jastrébarsko, Zabok, Oroslavje i Bedekovčina.⁸⁾ To su udaljeniji i funkcionalno samostaljniji centri, koji se, međutim, sve više uključuju u sistem satelitskih centara. Između ovih dviju grupa centara postoje i znatnije razlike u funkcionalnoj usmjerenosti. Dok su centri prve grupe usmjereni na više funkcija, izuzev

Zaprešića koji pokazuje izrazitu usmjerenost na industriju, centri druge grupe pretežno su usmjereni na jednu funkciju: Bedekovčina i Oroslavje na industriju, Dugo Selo i Zabok na upravu, Jastrebarsko na upravu i zanatstvo.

Prirodno-geografske osobine te orijentacija na pomorstvo i turizam utjecali su na specifičnosti prostornog razmještaja, veličinu i funkcionalnu strukturu satelitskih centara Rijeke i Splita. Gotovo svi satelitski centri Rijeke i Splita razvili su se na obali. Sateliti Splita mahom su usmjereni na industriju, a zatim na druge djelatnosti. Kod satelita Rijeke u funkcionalnoj usmjerenosti osjeća se jači utjecaj turizma i prometa.

Valja svakako naglasiti da s razvojem gradskih regija jača i značenje satelitskih centara, koji preuzimaju dio funkcija za potrebe regije.

Karakteristični socijalno-geografski procesi u gradskim regijama

U prostoru gradskih regija mogu se uočiti složeni socijalno-geografski procesi. Oni su uvjetovani raznim faktorima, od kojih mogućnost zapošljavanja ima odlučno značenje.

Razvoj stanovništva, dinamika njegova porasta ili pada, njegova struktura, jedan je od najrelevantnijih pokazatelja razvojnih tendencija regija. Sve regije u cjelini bilježe stalan i dinamičan porast stanovništva, što nije slučaj sa svim njihovim dijelovima. U razdoblju 1961—1971. porast ukupnog stanovništva regije iznosio je od 30% do 61%. Najveći je bio u Splitskoj, a najmanji u Zagrebačkoj regiji (tab. 7). Ovako visoki porast stanovništva Splitske regije uglavnom je uvjetovan brzim razvojem Splita, koji je od naših većih gradova imao najveću dinamiku rasta (Sić, 1976). I kod ostalih regija porast stanovništva centralnog grada bio je veći od porasta stanovništva okolica, ali su razlike porasta bile manje (tab. 7). Brži porast broja stanovnika centralnih gradova od okolica ukazuje na ranu fazu razvoja socio-ekonomskih regija.

Tablica 7. Porast broja stanovnika gradskih regija 1961—1971 (u %)

Gradska regija	Ukupno	Centralni grad	Okolica
Zagreba	29,5	31,4	23,8
Rijeke	45,0	56,0	26,0
Splita	61,0	85,0	23,0
Osijska	51,0	56,0	43,0

Iako je broj stanovnika gradskih regija u cjelini znatno porastao, ipak moramo konstatirati da sve regije u razdoblju 1961—1971. doživljavaju jaku polarizaciju u populacijskom razvoju⁹⁾ Poje-

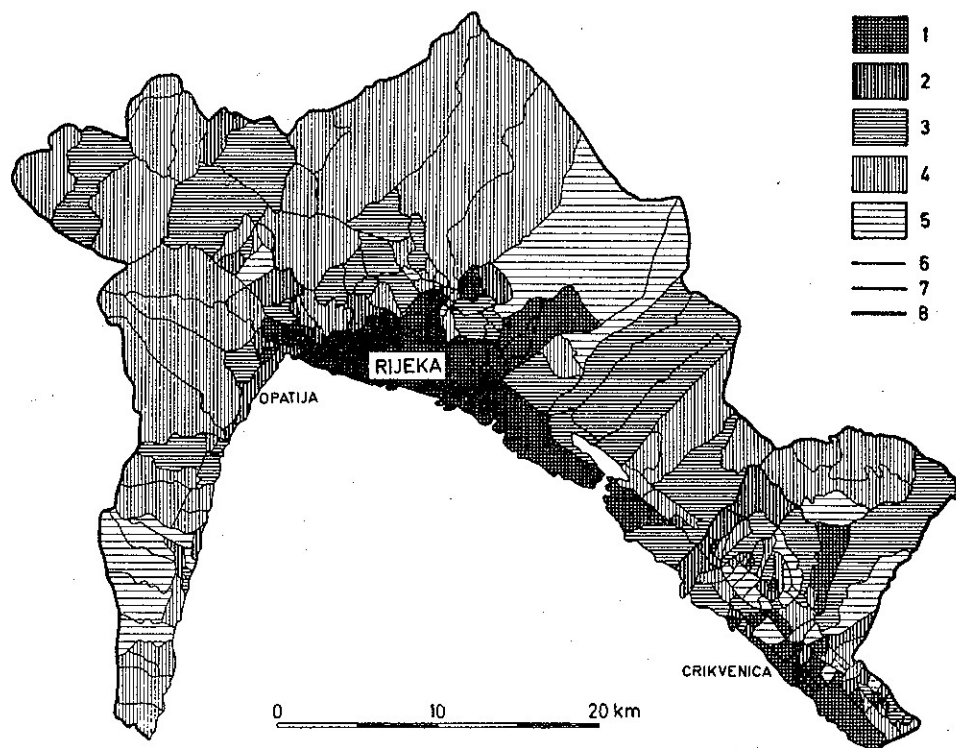
⁸⁾ Zelina također sve više pokazuje tendenciju uključivanja u sistem satelitskih centara Zagreba, međutim, ovaj centar se nalazi izvan gradske regije.

⁹⁾ U razdoblju 1961—1971. god. udio naselja s padom broja stanovnika iznosio je po regijama ovako: Zagreb 37,0%, Rijeka 49,7%, Split 76,0% i Osijek 42,0%.

dini dijelovi regija bilježe snažan porast, a drugi pad broja stanovnika. To je posljedica prostornog prerazmjesta stanovništva unutar regija kao i doseljavanja stanovništva iz drugih krajeva. Pored toga, javlja se tendencija preseljavanja stanovništva iz gradskih jezgara centralnih gradova, što je već dosta evidentno kod Zagreba.

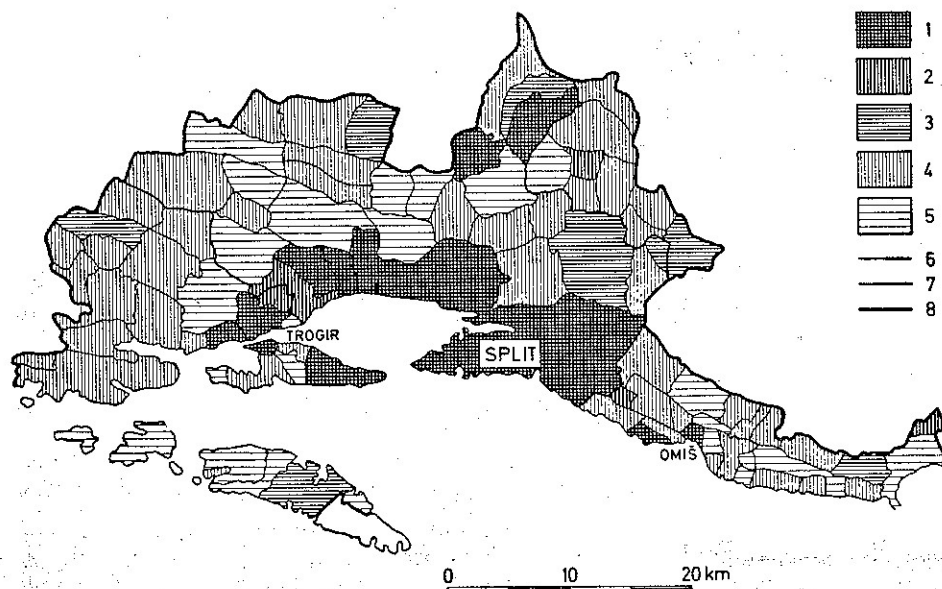
U tendencijama prostornog razvoja stanovništva unutar pojedinih regija postoje izvjesne razlike. U regiji Zagreba on pokazuje pretežno radijalan oblik. Porast broja stanovnika imaju naselja duž radijalnih prometnica koje povezuju satelitske centre. Najjači porast stanovništva od njih

imaju neka rubna naselja Zagreba i satelitski centri, dok pad broja stanovnika pokazuju središnji dijelovi Zagreba, dio naselja zagorskog sektora okolice i neka rubna naselja regije. Kod drugih regija populacijski razvoj pokazuje više koncentrične prostorne oblike. U Riječkoj regiji najjači porast stanovništva ima Rijeka i Crikvenica s nekim susjednim naseljima (sl. 9). Idući prema vanjskom rubu regije, dinamika porasta broja stanovnika je sve slabija, odnosno pad sve veći. Ovakva obilježja populacijskog razvoja još su izrazitija u gradskoj regiji Splita (sl. 10). U njoj je polarizacija stanovništva još izraženija.

Sl. 9. Promjena broja ukupnog stanovništva gradske regije Rijeke (indeks 1971/61.); 1. 120<, 2. 110,1—120,0, 3. 100,0—110,0, 4. 80,0—99,9, 5. <79,9.

Fig. 9 Change in number of Rijeka city region inhabitants (index 1971/61); 1. >120, 2. 110.1—120.0, 3. 100.0—110.0, 4. 80.0—99.9, 5. 79.9>.

Sl. 10. Promjena broja ukupnog stanovništva gradske regije Splita (indeks 1971/61); 1. 120,1< 2. 110,1—120,0 3. 100,0—110,0, 4. 80,0—99,9, 5. <79,9.

Fig. 10 Change in number of Split city region inhabitants (index 1971/61); 1. >120.1, 2. 110.1—120.0, 3. 100.0—110.0, 4. 80.0—99.9, 5. 79.9>.

Uzroci su ovakvih tendencija prostornog razmještaja i razvoja stanovništva kompleksni, a njihovo objašnjenje iziskuje detaljnije analize i posebne studije.

Mogli bismo, međutim, naglasiti da su mogućnosti zapošljavanja regulatori socijalno-geografskih procesa u suburbanom prostoru. O mogućnostima zapošljavanja ovisi dinamika socijalnog prestrukturiranja, odnosno socijalni i prostorni mobilitet stanovništva.

Mogućnosti zapošljavanja u gradskim regijama su različite. Najveće mogućnosti zapošljavanja pruža centralni grad i satelitski centri, manje ostala naselja. Uvjeti zapošljavanja su zbog toga različiti. S udaljenošću od centra rada mogućnosti zapošljavanja su ne samo slabije već je i zapošljavanje najčešće moguće samo uz uvjet dnevne migracije ili preseljenja bliže centru rada. Čest je slučaj da određeni broj zaposlenih iz udaljenijih naselja okolice dnevno migrira na rad, a zatim se nakon određenog vremena, kad se socijalno konsolidira, preseljava u centre ili bliže centrima rada.

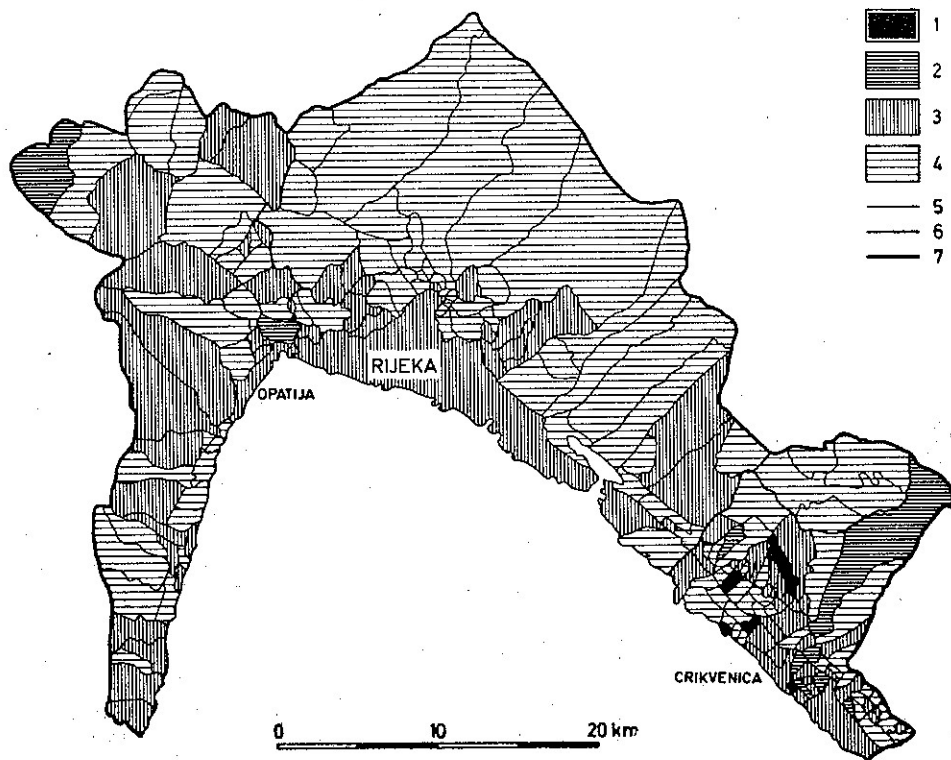
Ovakve pojave evidentne su kod svih naših gradskih regija.

Analizom dinamike zapošljavanja stanovništva u razdoblju 1961—1971, uočavamo dinamičan porast zaposlenih, koji u nekim naseljima iznosi i preko 100%, a kod drugih opada broj zaposlenih. U gradskim regijama Rijeke, Splita i Osijeka kod većine naselja pao je u razdoblju 1961—1971. broj zaposlenih (sl. 11). Opadanje broja zaposlenih imaju ona naselja kojima istovremeno

no opada ukupno stanovništvo, što je pretežno posljedica emigracije. Na osnovi toga možemo zaključiti da je opadanje zaposlenih u pojedinim naseljima posljedica emigracije, tj. da se u emigraciju uključuje i zaposleno stanovništvo. Na ovaj zaključak upućuje i podatak da je u naseljima s padom broja zaposlenih istovremeno opao i broj dnevnih migranata.

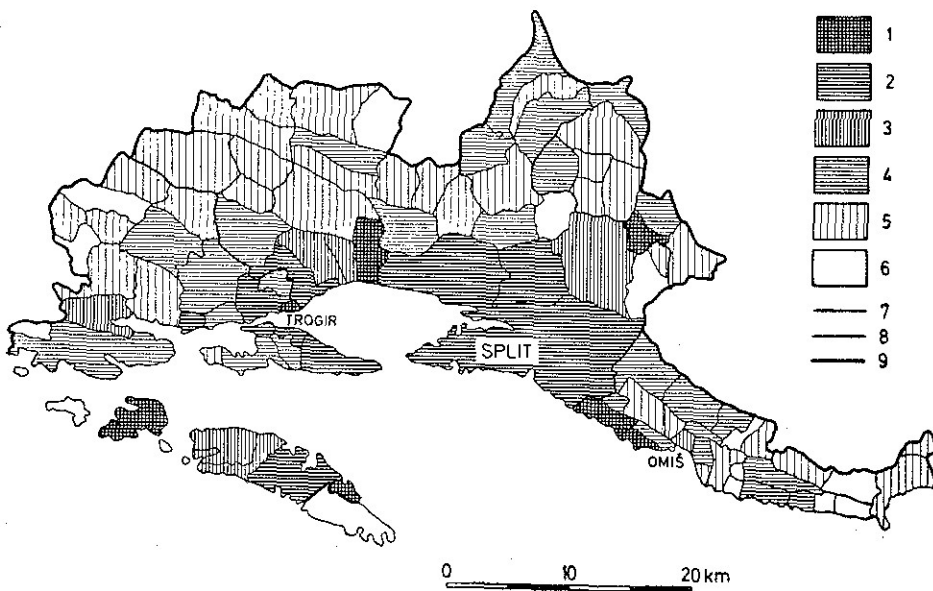
S ovakvim razvojem stanovništva i zaposlenosti povezane su i druge pojave. Promjena broja poljoprivrednog stanovništva je u sklopu navedenog razvoja vrlo zanimljiva. Broj poljoprivrednog stanovništva u najvećem broju naselja opada, ali je pad najslabiji u naseljima gdje opada ukupno i zaposleno stanovništvo. U nekoliko naselja svih četiriju regija broj poljoprivrednog stanovništva je ipak porastao. To je uglavnom slučaj u naseljima jačeg porasta stanovništva, što ukazuje na imigraciju poljoprivrednog stanovništva u ta naselja. Slično je i s drugim pojavama. To su, između ostalih, udio doseljenog stanovništva, a pogotovo udio doseljenog stanovništva iz gradskih naselja, te dinamika stambene izgradnje.

Udio doseljenog stanovništva iz gradskih naselja vjerno ukazuje na najatraktivnija naselja za naseljavanje i stambenu izgradnju. U Splitskoj regiji (sl. 12) ova zona obuhvaća priobalna naselja od Trogira do Omiša. Slično je i s gradskom regijom Rijeke. U regiji Zagreba najveći udio doseljenih ukupno, kao i doseljenih iz gradskih naselja, naseljava pojedine zone oko grada, duž glavnih prometnica i satelitske centre.

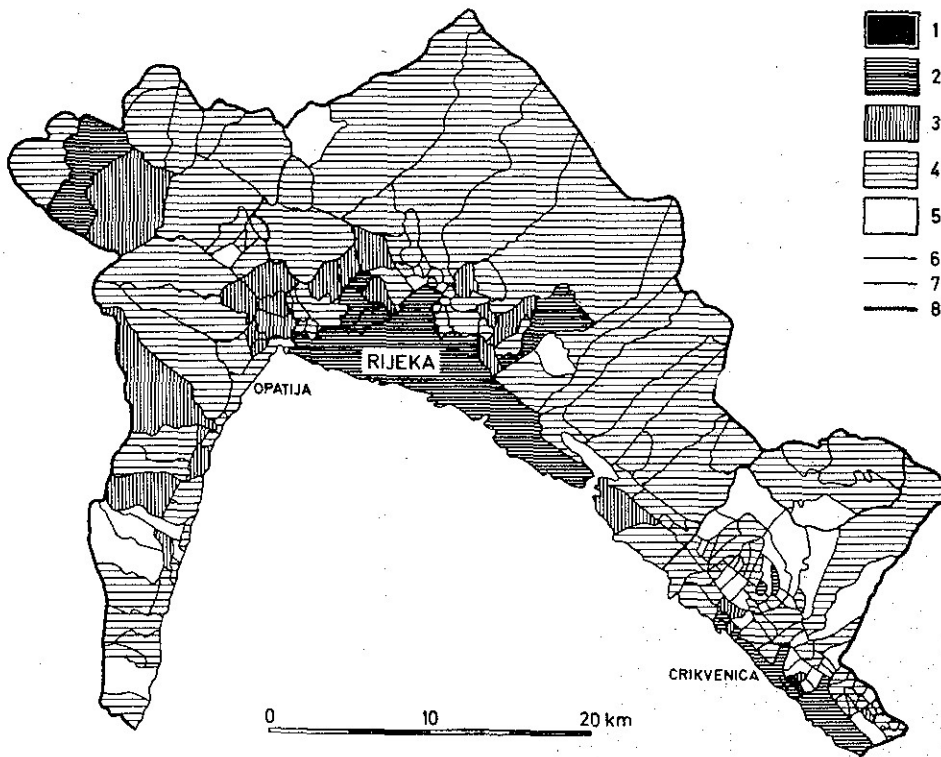
Sl. 11. Promjena broja aktivnog stanovništva gradske regije Rijeke zaposlenog u društvenom sektoru (indeks 1971/61); 1. 200,1% <, 2. 151,1—200,0, 3. 100,0—150,0, 4. <99,9.

Fig. 11 Change in number of Rijeka city region active inhabitants employed in the socialized sector (index 1971/61); 1. > 200.1%, 2. 151.1—200.0, 3. 100.0—150.0, 4. 99.9.>

Sl. 12. Udio doseljenih iz gradskih naselja od ukupno doseljenog stanovništva u gradsku regiju Splita 1971. godine; 1. 41% <, 2. 31—40%, 3. 21—30%, 4. 11—20%, 5. <10%, 6. nema podataka.

Fig. 12 Section of migrants from city settlements of the total migrant population in the Split city region in 1971; 1. 41%, < 2. 31—40%, 3. 21—30%, 4. 11—20%, 5. <10%, 6. no data available.

Sl. 13. Udio izgrađenih stanova 1961-1971. godine; 1. 50% >, 2. 36—50%, 3. 26—35%, 4. <25%, 5. nema podataka.

Fig. 13 Section of housing constructed 1961—71; 1. >50%, 2. 36—50%, 3. 26—35%, 4. <25%, 5. no data available.

Udio izgrađenih stanova u razdoblju 1961—1971. podudara se uglavnom s dinamikom porasta ukupnog i zaposlenog stanovništva i s nekim drugim pokazateljima jače urbanizacije (sl. 14).

Dinamika urbanizacije okolica naših velikih gradova nije jednakomjerna. Analizom relevantnih obilježja u njihovoj međuzavisnosti, u okolicama naših velikih gradova mogu se izdvojiti četiri glavna procesa, koji imaju svoja specifična obilježja. Mogli bismo ih nazvati slijedećim imenima: stambena suburbanizacija, stambeno-radna suburbanizacija, urbanizacija u uvjetima populacijske stagnacije i urbanizacija u uvjetima depo-

pulacije. Nazivi ukazuju na njihova osnovna obilježja. Prvi proces najjače dolazi do izražaja u naseljima neposredno uz centralni grad i uvjetuje prostorno širenje grada. Drugi proces je više karakterističan za satelitske centre u kojima pored funkcije stanovanja raste i funkcija rada. Zadnja dva procesa zapaženija su kod prostorno udaljenijih i prometno izoliranijih naselja.

Na osnovi izloženog, može se konstatirati da naši veliki gradovi snagom svoje funkcije rada vrše preobrazbu svojih okolica, stvarajući tako gradske regije. Međutim, oblik, struktura regija i glavni procesi ukazuju da se radi o ranoj fazi stvaranja gradskih regija.

Summary

CITY REGIONS OF LARGE CITIES IN CROATIA

by

Milan Vresk

Zagreb, Split, Rijeka and Osijek are the four largest cities in Croatia, and have the largest number of employed inhabitants and the highest daily migration of the labor force. Because of this, the areas surrounding these cities are experiencing great socioeconomic changes.

The author of this work has analyzed the degree and dynamic of the urbanization of the surroundings of the above-mentioned cities and defined their socioeconomic regions. The author has demonstrated that the socioeconomic transformation of the surroundings does not depend, however, only on the number of employed workers in a city but also on the social opportunities of its inhabitants. Osijek has developed in an agrarian area, which has today retained pronounced agrarian characteristics with a high proportion of agricultural population. Zagreb is mainly surrounded by agrarian areas from which the emigration of the population began early as did the daily population movement. Rijeka and its surroundings also have their own specific characteristics. This is an area in which deagrarianization began early due to the poverty of the agrarian area on one side and the development of maritime activities, traffic, tourism and industry on the other side. Thus, this area has the lowest proportion of agricultural population and strong daily movement in the labor force. Split and its surroundings demonstrate a complex of characteristics, particularly pronounced between the littoral area and the hinterland.

The author has determined the city regions on the basis of four variables. Only those settlements are included under city regions which met the following criteria in 1971:

1. The agricultural section of the population was less than 50% of the population.
2. The proportion of the active population employed outside their own property was 30% or more.
3. The greatest number of daily migrant workers worked in the central city.
4. They were a part of the continued surroundings.

All the settlements of the thus determined regions are divided into three groups based on the degree of urbanization: urban settlements, highly

urbanized settlements and weakly urbanized settlements (Fig. 1—4).

The author has particularly emphasized the development and significance of satellite centers of the central cities. With the development of city regions, the satellite centers become stronger and take over some of the functions for the entire region (Fig. 9). In these are found industrial factories and service institutions from the central city, and likewise newly built residential zones for the use of people employed in the central city.

The relation between the total population of the surroundings and that of central cities shows that the highest number of inhabitants in the regions live in the central cities: Zagreb 77%, Split 70%, Rijeka 66% and Osijek 60% of the populations of those regions. In the period 1961—1971, the central cities had also a very rapid growth in population in relation to the surroundings. The number of inhabitants in Split, for example, grew by 85% and the surroundings by only 23%; Rijeka and Osijek by 56% and their surroundings 26% and 43% respectively etc. Most of the settlements in these regions experienced a decline in population during the period 1961—1971. In the development of population in these regions, the polarization of population is noticed. The population moves to the margins of the central cities and satellite centers. The downtown areas of the central cities also lose inhabitants. These changes are caused mainly by employment opportunities. Other processes also have a role.

The author analyzed ten relevant variables and has singled out four of the most characteristic processes in suburban areas of large cities. He has named them as follows: housing suburbanization, housing-employment suburbanization, urbanization in conditions of population stagnation and urbanization under depopulation conditions.

On the basis of the forms, structures and population development of regions, the authors has presented the conclusion that socioeconomic city regions form around the large cities in Croatia but that their development is still in the early phase, in accordance with the degree of socioeconomic development of the country.

LITERATURA

1. Bulić A.: Gravitacijska područja Splita — njihova diferencijacija i neki aspekti utjecaja gravitacijskih područja na predviđeni razvoj Splita, *Geographica Slovenica* 1
2. Derado K., Trogirska zagora. Primjer specifičnog odraza procesa litoralizacije prema zagorskom području, *Radovi Geografskog instituta u Zagrebu*, sv. 8, 1969.
3. Friganović M.: Neki elementi nesklada između funkcije rada i funkcije stanovanja značajnih centara Hrvatske, *Radovi Geografskog instituta u Zagrebu*, sv. 7, 1968.
4. Friganović M. i Pavić: Uzorci i posljedice demografskih promjena u SR Hrvatskoj 1961—1971, *Izveštaji i studije, IDIS*, Zagreb, 1973.
5. Rogić V.: Prostor Riječke komune — prilog poznavanju regionalno-geografske problematike, *Geografski glasnik*, br. 32, 1970.
6. Glavne etape i regionalna obilježja demografskog razvoja gradskih naselja u SR Hrvatskoj tokom zadnjih stotinu godina (1880—1971.), *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske*, 1976.
7. Ekonomska baza i funkcionalna usmjerenost gradova SR Hrvatske, *Centralna naselja i gradovi SRH*, 1976.
8. Vresk M.: Gradska regija Zagreba, *Geografski glasnik* br. 40, 1978.
9. Žuljić S.: Pojava metropolskih regija i njihovo značenje za dalju urbanizaciju Jugoslavije, *Geographica Slovenica* 1